

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL WORKSHOP
«THE CONTRIBUTION OF EASTERN
SCHOLARS TO ISLAMIC CIVILIZATION»

«ШАРҚ АЛЛОМАЛАРИНИНГ
ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ»

МАВЗУИДАГИ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ
КОНФЕРЕНЦИЯ ТЎПЛАМИ

الندوة العلمية - العملية الدولية
«إسهامات علماء المشرق الإسلامي في تطوير الحضارة الإسلامية»

DIN ISHARI BOYUCHI QOMITR

Jonibek DOVUROV. Ibn Sinoning islom sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi.....	432
Зафар НАЖМИДДИНОВ. Произведения Ибн Кади Симавуны как источник по изучению истории ханафитского права в Османской Империи.....	439
Саидахмадхон ГАЙБУЛЛАЕВ. Абу Мансур Мотуридийнинг Паздалик шогирди.....	443
Хусанбой ҚИРҒИЗОВ, Махфузахон ЖАЛОЛДИНОВА. Имом Муслимнинг “Саҳиҳи Муслим” асарида келган ижтимоий ҳимояга оид хадислар.....	448
Баҳромжон ДАМИНОВ. Шарқ алломаларининг илмий мероси.....	452
Abdullaziz ABDUVAXIDOV. Yaqin va O'rta Sharq xalqlari ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk alloma.....	458
Абдулатиф АЛЛОҚУЛОВ. Абу Ҳафс Насафийнинг тафсир фани ривожига қўшган ҳиссаси.....	461
Gulnoza ALLJONOVA. VIII/XIV-XII/XVIII asrlarda “al-Kutub as-Sitta” to'plamining jamlanishi.....	464
Ихтиёр АБДУРАХМОНОВ. Али ибн Султон ал-Қорининг ислом илмлари ривожига қўшган ҳиссаси (930/1524-1014/1604).....	468
А. ЯХШИЛИКОВ. Сабаби Нузул ривоятларининг турлилиги ва уларнинг таҳлили (“Таъвилотул Қуръон” асари асосида).....	472
Mehriniso MO'MINOVA. Movarounnahr allomalarining Islom sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi.....	476
Ro'zimuhammad TO'XTASINOV. Qimmatbaho toshlar zakoti (Movarounnahr fiqh manbalari asosida).....	480
Нуруллохон МУКАРАМХОНОВ. Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожига Насаф олимларининг тутган ўрни.....	484
Азизбек МАҚСУДОВ. Тарих соясига яширинган олим.....	488
Жўрабек ЧЎТМАТОВ. Муҳаммад Ҳаким Термизий – ислом психологияси асосчиси сифатида.....	493
Баҳодир КАРИМОВ. Маънавий баркамол авлодни тарбиялашда онлавий муҳитнинг ўрни.....	497
Нигорабону МАМАТОВА. Карманалик буюк уламо Қосим Шайх Азизон...500	
Шайхулмуҳаммад СЕТИРЗАЕВ. “Махзанул-Мутеъин” қўлёзмаси таркибий тузилмаси ва унда калом илмининг ёритилиши.....	503
Баҳодир ДАМИНОВ. Мутаассиблик таърифи ва унинг қўлланилиши...509	
Муҳиддин ҲАКИМОВ. Али ибн Усмон ал-Фарғонийнинг ислом илмлари ривожига қўшган ҳиссаси.....	513

JONIBEK DOVUROV

Oriental univertiteti Xizmat ko'rsatish bo'limi boshlig'i

IBN SINONING ISLOM SIVILIZATSIYASIGA QO'SHGAN HISSASI

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini o'rta asr sharoitida dunyo madaniyatining oldingi qatoriga olib chiqqan buyuk mutafakkirlardan biri Abu Ali ibn Sino bo'lib, u Yevropada Avitsenna nomi bilan mashhurdir. Ibn Sino (asl ismi Husayn, otasining ismi Abdulloh) Buxoroning Afshona qishlog'ida hijriy 370 (980) yilning safar oyida, amaldor oilasida tug'ildi. 986-yilda ibn Sino oilasi Buxoroga ko'chib keladi va shu vaqtdan boshlab yosh Husayn boshlang'ich ma'lumot olishga, ilm-fanni o'rganishga kirishadi. Uning yoshligi, yigitlik chog'lari somoniylar hukmronligining so'nggi yillariga, xususan Nuh II ibn Mansur Somoniy hukmronligi davri (976–997) ga to'g'ri keladi.

Ibn Sino iste'dodli, xotirasi kuchli, zehni o'tkir bo'lganligidan o'z davrida ma'lum bo'lgan ilmlarni tezda egallay boshladi. 10 yoshidayoq Qur'oni Karimni boshdan-oyoq yod o'qir edi. 13 yoshlaridan boshlang'ich matematika, mantiq, fiqh, falsafa ilmlari bilan shug'ullana boshlaydi. Ibn Sino yosh bo'lishiga qaramay, Abu Abdulloh Notiliy rahbarligida falsafani, Hasan ibn Nuh al-Qumriydan tibbiyot ilmini har tomonlama o'rganadi, asta-sekin tabiblik bilan ham shug'ullanadi. U o'zidan avval o'tgan Sharq mutafakkirlarining asarlarini chuqur o'rganish bilan birga, qadimgi yunon tabiiy-ilmiy, falsafiy merosini, xususan Aristotel, Yevklid, Ptolemey, Galen, Gippokrat, Pifagor, Porfiriylarning asarlarini ham qunt bilan o'rgandi. 16–17 yoshidayoq ibn Sino mashhur tabib – hakim bo'lib tanildi. 999- yilda Buxoro Qoraxoniylar tomonidan zabt etilgach, Somoniylar hokimiyati inqirozga uchradi. 1000 yilda Ibn Sino Buxorodan chiqib ketdi va madaniyat markazlaridan biri hisoblangan Xorazmga bordi, u yerda Xorazm hokimi Ali ibn Ma'mun saroyidagi olimlarni birlashtirgan o'z zamonasining akademiyasiga qabul qilindi. Ibn Sino, Beruniy, ibn Musovayh, Abu Sahl Masihiy, Abulxayr Hammor, Abu Nasr ibn Iroq kabi yetuk olimlar bilan yaqindan tanishdi. Lekin bu davrda kuchayib borayotgan Mahmud G'aznaviyning ta'qibidan qochib, Xorazmni tashlab ketishga va Xuroson, Eronning turli shaharlarida sarson-sargardonlikda yurishga majbur bo'ldi. Abivard, Tus, Nishopur shaharlari orqali Jurjon shahriga kelgan ibn Sino hokim Qobus ibn Vashmgir saroyida mashhur tabib sifatida yashadi, bo'lajak shogirdi Juzjoniy bilan tanishdi.

1019–1021-yillarda Hamadonda vazir lavozimida xizmat qilarkan, hokim bilan kelisha olmay, 4 oy qamoqda yotib chiqdi. 1023-yilda Isfahonga qochdi va bugun umrini ilmiy asarlar yozishga bag'ishladi. Ibn Sinoning “Kitob al-qonun fit-tibb”,

“Kitob un-najot”, “Kitob ul-insof” kabi mashhur asarlari, geometriya, astronomiya, oʻsimlik, hayvonot olami, mantiqqa oid risolalari, “Hayy ibn Yaqzon” falsafiy qissasi soʻngi yillarda yozilgan. U Isfahonda rasadxona qurish bilan mashgʻul boʻldi. Umriining soʻnggi yillarida feodal urushlar kuchayib ketganligi, ijtimoiy-siyosiy hayotda oʻzi ham faol qatnashganligi tufayli u Isfahon, Ray, Hamadon shaharlari orasida sarson-sargardonlikda yurib, 1037-yil 18-iyunda Isfahon shahrida 57 yoshida qulunj kasalligidan vafot etdi.

Ibn Sinoning hayot yoʻli oʻzi yozgan tarjimai holi va shogirdi Juzjoniy tomonidan qoldirilgan manbalardan maʼlum. Ibn Sinoning ilmiy qiziqishlari, dunyoqarashining shakllanishida qadimgi Sharq madaniyati, yunon ilmi, falsafasi, Markaziy Osiyo xalqlarining mustaqillik uchun olib borgan kurashlari muhim rol oʻynadi. Ibn Sino tarjimai holida Forobiyning “Metafizika maqsadlari”, “Fusus ul-hikam” kabi muhim risolalarini qunt bilan oʻrganganligi, ulardan keng foydalanganligini taʼkidlab oʻtadi.

Ibn Sino asarlarining umumiy soni 450 dan oshadi, lekin bizgacha faqat 160 ga yaqin asari yetib kelgan, xolos. Koʻp risolalari shaharma-shahar koʻchib yurish, feodal urushlari, saroy toʻpolonlari, turli falokatlar tufayli yoʻqolib ketgan. Koʻp manbalarda Ibn Sino avvalo tabib sifatida talqin etiladi, holbuki tabobat uning ilmiy sohalarida eng muhimlaridan biridir, xolos. Ibn Sino asarlarining asosiy qismi Yaqin va Oʻrta Sharqning oʻsha davr ilmiy tili hisoblangan arab tilida, baʼzilari fors tilida yozilgan. Uning bizga maʼlum boʻlgan katta asari “Kitob ush-shifo” (“Shifo kitobi”) 22 jildidan iborat boʻlib, 4 ta katta boʻlimini mantiq, fizika, matematika, metafizikaga doir masalalar egallagan. Uning ayrim qismlari lotin tiliga, yevropadagi boshqa tillarga, Sharq tillariga, shuningdek, rus, oʻzbek tillariga tarjima kilingan. 20 jildidan iborat boʻlgan “Kitob ul-insof” (“Insof kitobi”) bizgacha yetib kelmagan, chunki u Isfahondagi yongʻinda yoʻqolgan. “Kitob un-najot” (“Najot kitobi”) 4 katta kismdan – mantiq, fizika, matematika, metafizikadan iborat, “Kitob lison ul-arab” (“Arab tili kitobi”) 10 jildni tashkil etadi. “Donishnoma” fors tilida yozilgan boʻlib, 4 qismni – mantiq, fizika, matematika, metafizikani oʻz ichiga oladi.

Ibn Sino asarlari oʻrta asrlarda yevropada ilmiy til hisoblangan lotin tiliga, u orqali yevropaning boshqa tillariga tarjima etilgan. Ibn Sino ilmiy risolalardan tashqari, chuqur falsafiy mazmunli badiiy obrazlar va maʼlum voqealar orqali ifoda etuvchi “Tayr qissasi”, “Salomon va Ibsol”, “Hayy ibn Yaqzon” kabi falsafiy qissalar yaratgan.

Ibn Sino zamonasining yetuk shoiri ham boʻlgan. U Sharq, xususan, fors poeziyasida ruboiy janrining asoschilaridan biri boʻlib, ruboiylari oʻzida chuqur falsafiy xulosalarni ifodalaydi. Ibn Sino arabcha qitʼalar ham yozgan (Uning sheʼriy merosi qisman rus va oʻzbek tillarida nashr etilgan). Ibn Sino tabobat masalalarini ommabop holda nazm bilan izohlovchi “Urjuza” nomli tibbiy asar yaratdi. Uning Aristotel (Arastu) taʼlimoti xususida Abu Rayhon Beruniy bilan va oʻzining shogirdi – ozarbayjonlik mutafakkir Baxmanyor bilan yozishmalari fan olamida mashhur. Ayniqsa, tabobat, u bilan bogʻliq holda anatomiya, psixologiya, farmakologiya,

terapiya, xirurgiya, diagnostika, gigiyena kabi ilmlar ibn Sino ijodida bir qancha yangi ixtirolar bilan boyidi va yangi bosqichga ko'tarildi. Bulardan tashqari, kimyo, mineralogiya, astronomiya, matematika, o'simlik dunyosi, geologik jarayonlarni o'rganish sohasida ham u yangi-yangi fikrlarni olg'a sura oldi. Ibn Sinoning tibbiyot sohasidagi asarlaridan "Kitob al-qonun fit-tibb" ("Tib qonunlari"), "Kitob ul-qulanj" ("Ichak sanchiqlari"), "Kitob un-nabz" ("Tomir ko'rish haqida kitob"), "Fuj ul-tibbiya joria fi majlisih" ("Tib haqida hikmatli so'zlar"), "Tadbir ul-manzil" ("Turar joyning tuzilishi"), "Fil-hindubo" ("Sachratqi o'simligi haqida"), "Risola fi-dastur fit-tibbiy" ("Tibbiy ko'rsatmalar haqida") kabi asarlari mavjud. Uning tibbiyotga oid qomusiy asari "Kitob al-qonun fit-tibb" 5 mustaqil katta asardan tarkib topgan: ularning har biri ma'lum sohani izchil, har tomonlama yoritib beradi.

Birinchi kitobda tibbiyotning nazariy asoslari, uning predmeti, vazifalari, bo'lim va metodlari, kasallikning kelib chiqish sabablari, belgilari, sog'liqni saqlash yo'llari, kishi anatomiyasi haqida mazmundor, aniqligi bilan kishini taajjubda qoldiruvchi qisqacha ocherk, sog'liqni qanday saqlash kerakligi haqidagi ta'limot (keyinchalik gigiyena deb nomlangan) bayon etiladi.

"Qonun"ning bu kitobini hozirgi zamon ichki kasalliklar propedevtikasi darsligiga tenglashtirish mumkin. "Qonun"ning oddiy dorilarga bag'ishlangan ikkinchi kitobida 800 ga yaqin dorining xususiyatlari, ularni tayyorlash va iste'mol qilish usullari bayon etilgan. Ibn Sino simob, uning birikmalarini dori qilib ishlatishni birinchi bo'lib tavsiya etadi. Uchinchi kitobda ayrim organlar (hatto soch, timoqlar)ning kasalliklari, ularni davolash usullari bayon etiladi, uni maxsus patologiya darsligi deb atasa ham bo'ladi. Bu kitobda bosh miya, nerv, ko'z, quloq, burun, tomoq, qorin, tish, yurak, jigar, buyrak kasalliklari batafsil tahlil qilinadi. "Qonun"ning to'rtinchi kitobi organizmning umumiy kasalliklariga bag'ishlangan. Unda isitmalar, o'smalar, ularning sababi, xirurgik kasalliklar (suyak sinishi, chiqishi, jarohatlanish) va ularni davolash usullari har xil dorilardan zaharlanish va bunda ko'riladigan choralar to'g'risida ma'lumot beriladi. Chechak, qizamiq, moxov, toun, vabo va boshqa yuqumli kasalliklar tasvir etiladi. "Qonun"ning beshinchi kitobida murakkab dorilarning organizmga ta'siri, ularni tayyorlash, iste'mol qilish usullari bayon qilingan. Bu kitob dorishunoslik ilmiga – farmakologiyaga bag'ishlangan.

Tibbiyotning asosiy vazifasi, uning ta'biricha, "inson sog'lig'ini saqlash, agar kasallik paydo bo'lgan bo'lsa, bu kasallikni keltirib chiqargan sabablarni aniqlash va ularni yo'qotish orqali sog'liqni tiklashdan iborat". Ibn Sino fikricha, tib ilmida nazariy bilimlar va amaliyot o'zaro bog'liq bo'lishi, bir-biriga asoslanmog'i zarur, aks holda u rivoj topmaydi, o'z maqsadiga erisha olmaydi. "Tib ilmi avvalo ikki qismga – nazariy va amaliy qismlarga bo'linadi. Nazariya deb ataluvchi qismi tabiblarning fikrlarini ifoda qilib, maxsus amaliya deb ataladigan qismi tadbir va amalning qanday bo'lishi kerakligini o'rgatadi. Tibning amaliy qismi ikkiga bo'linadi. Birinchi qismi sog'lom tanlarning tadbirini bilish: bu sog'liqni saqlashga taalluqli bo'lgani uchun sog'liqni saqlash ilmi deb ataladi. Ikkinchi qismi – kasal

tanning tadbirini bilish bo‘lib, sog‘lom holatga qaytarish yo‘llarini ko‘rsatadi, bu davolash ilmi deb ataladi”. Ibn Sino kasallikni o‘rganishda obyektiv sharoitni har tomonlama bilishga katta ahamiyat berdi, muhitdagi turli tabiiy narsalar, suv, havo orqali kasallik tarqatuvchi ko‘zga ko‘rinmaydigan “mayda hayvonotlar” haqidagi fikrni olg‘a surdi .

“Qonun” 800 yil davomida hakimlar uchun asosiy ko‘llanma bo‘lib keldi. O‘rta asrlarda “Qonun” Sharqdagina emas, balki G‘arb mamlakatlarining universitetlarida ham talabalar uchun tibbiyotdan yagona qo‘llanma edi.

Ibn Sinoning “Kitob ush-shifo” asarida turli tibbiyot imlariga: botanika, geologiya, mineralogiya, astronomiya, matematika, kimyoga oid ko‘p ma‘lumotlar keltiriladi . Uning tog‘larning vujudga kelishi, yer yuzasining davrlar o‘tishi bilan o‘zgarib borishi, zilzilaning sabablari kabi turli jarayonlar haqidagi fikrlari keyinchalik geologiya ilmining mustaqil ravishda rivoj topishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Ayrim joylarning bir vaqtlar dengiz bo‘lganligi, shu sababli qattiq qatlamlarda turli dengiz hayvonlarining izlari saqlanib qolganligi haqida ham turli misollar asosida fikr yuritiladi; meteoritlar, vulqonlar haqida ma‘lumotlar keltiriladi. Mineralogiya ilmining rivojida ham ibn Sinoning xizmati katta. U minerallarni 4 guruhga ajratadi: 1) toshlar; 2) eriydigan jism (metal)lar; 3) oltingugurtli yonuvchi jismlar; 4) tuzlar.

Kimyoda ham ibn Sino zamonasining bilimlarini umumlashtirishga harakat qilib, turli asarlar yozdi, tajribalar o‘tkazdi. Xususan, uning organik kimyo sohasidagi fikrlari keyingi davr mutaxassislari tomonidan yuqori baholandi. U oddiy metallni qimmatli metallga aylantirish ustida fiqr yurituvchi alximiklarni tanqid qildi. Ibn Sino astronomiya sohasida Ptolemeyning geosentrik nazariyasidan tashqariga chiqmagan bo‘lsa-da, tabiiy hodisalarning ichki sababiy bog‘lanishini aniqlashga harakat qildi, inson hayoti va ijtimoiy hodisalarni osmon jismlari harakati, holatiga bog‘lovchi astrologiyaga shubha bilan qaradi, turli tajribalar o‘gkazish uchun yangi astronomik asbob yaratish, botanikada turli o‘simliklarning tabiiy xususiyatlarini o‘rganish, ilmiy terminologiya yaratish sohasida ish olib bordi .

Ibn Sino dunyoqarashi Forobiy asarlari ta‘sirida shakllandi, u ijtimoiy-falsafiy masalalarda Forobiy qarashlarini davom ettirdi, ilg‘or falsafiy oqimni yangi tabiiy-ilmiiy fikrlar bilan boyitib sistemalashtirdi va yangi bosqichga ko‘tardi. Ibn Sino fikricha, falsafaning vazifasiga mavjudotni – barcha mavjud narsalarni, ularning kelib chiqishi, tartibi, o‘zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o‘tishini har tomonlama tekshirish uchun zaruriyat, imkoniyat, voqelik, sababiyat prinsiplarini asos qilib oladi. Olam – barcha mavjud narsalar ikkiga bo‘linadi: zaruriy vujud (vujudi vojib) va imkoniy vujud (vujudi mumkin). Zaruriy vujud hech narsaga bog‘liq bo‘lmagan bir butunlikni tashkil etib, u eng irodali, qudratli, dono Tangridir. Qolgan hamma narsalar imkoniy tarzda mavjud bo‘lib, zaruriy vujud – Tangridan kelib chiqadi. Vujudi vojib va vujudi mumkin – sabab va oqibat munosabatidadir. Bu jarayon emanatsiya tarzida, ya‘ni quyoshdan chiqayotgan nur shaklida asta-sekin amalga oshadi. Shu tartibda imkoniyat shaklidagi mavjud bo‘lgan aql, jon (nafs) va jism, ular

bilan bog'liq holda osmon sferalari kelib chiqadi, mavjud narsalarga aylanadi. Bular hammasi substansiya (javhar)dir. Bundan tashqari borliqda aksidensiya (obraz) – narsalarning belgilari, rang, hajmi, hidi va boshqa hislari mavjud. Jism shakl va modda (xayulo)dan tashkil topadi. Xudo abadiy, uning oqibati bo'lmish materiya ham abadiydir. Uning o'zi boshqa konkret jismlarning asosidir. Narsalarning konkret ko'rinishlari, shakllari o'zgaradi, lekin ularning moddiy asosi yo'qolmaydi. Materiya doim vujudga kelishi mumkin bo'lgan narsalardan avval mavjud bo'lib, bu narsalar ularni tashkil etuvchi materiyaga muhtojdir. Materiyaning eng sodda, bo'laklarga bo'linmaydigan shakli to'rt unsur: havo, olov, suv, tuproqdan iborat. Ularning turlicha o'zaro birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi. Murakkab narsalar o'zgarib, turli shakllarga ega bo'lishi mumkin, lekin ularning moddiy asosi bo'lgan to'rt unsur yo'qolmaydi, abadiy saqlanadi. Uning fikricha, avval tog'-toshlar, so'ng o'simlik, hayvonot va taraqqiyotning yakuni sifatida inson vujudga kelgan. Inson boshqa barcha hayvonot olamidan so'zi, tili va aqli, tafakkur qilishi bilan farq qiladi.

Real hodisalarni chuqur bilish, fan bilan shug'ullanish insongagina xosdir. Ibn Sino "Risolatun fi taqsim al-mavjudot" asarida butun borliqni tarkibiy qismlarga bo'lib, birma-bir sanaydi va ularga ta'rif berib o'tadi. Vujudi vojib, vujudi mumkin, substansiya, aksidensiya, materiya, shakl, aql, unsur, jism, quvvat, sezish, mineral, hayvon, nutq, lison kabi kategoriyalar bu risolada ksqacha ta'riflanadi.

Inson bilimlari narsalarni bilish yordamida vujudga keladi. Bilish hissiy bilish va tushunchalar yordamida fikrlashdan tashkil topadi. "Sezish, – deb yozgan u, – bu shunday ta'sirki, u tashqi narsalarning o'zi bo'lmay, balki bizning hislarimizda vujudga keladi. His moddiy obrazning oynasi bo'lib, moddiy shakllarning bo'yi, eni bilan birga ifodalanganligi sababli, ularni inson moddiy asossiz in'ikos eta olmaydi va jismlarni bilolmaydi".

Inson aqli turli fanlarni o'rganish yordamida boyiydi, rivoj topadi. Bunda, xususan, u mantiq ilmiga katta e'tibor beradi. Aql har qanday bilishning va amaliy faoliyatning mezoni sifatida talqin etiladi. "(Aql) tarozisida o'lchanmagan har kanday bilim, – deb yozadi ibn Sino, – chin bo'lolmaydi, demak, u haqiqiy bilim emas". O'rta asrda Yaqin va O'rta Sharq, jumladan, Markaziy Osiyo falsafasida aql nazariyasi juda muhim o'rin egallaydi.

Ibn Sino ijodida fanning strukturasi tekshirish, ilmlarning tartibni aniqlash, ularni tasnif qilishga e'tibor alohida o'rin egallaydi. Bu masalada ham olim Forobiy boshlab bergan fanlar tasnifi haqidagi masalani yanada taraqqiy etirishga harakat qiladi. Ibn Sinoning falsafiy sistemasini ifodalovchi asarlarida ("Kitob ush-shifo", "Kitob un-najot", "Donishnoma") falsafiy bilimlar: mantiq, fizika, matematika, metafizika tartibida beriladi. Bulardan mantiq – bilishning metodi, mavjudotni o'rganish, u haqda fikr yuritishning ilmiy usuli sifatida talqin etiladi. "Mantiq, – deb yozadi ibn Sino, – insonga shunday bir qoida beradiki, bu qoida yordamida inson xulosa chiqarishda xatolardan saqlanadi". Mantiq yordamida inson haqiqiy

bilimni yolgʻondan ajratadi va nomaʼlum narsalarni oʻrganadi. U mantiq ilmini tadqiq etishga katta eʼtibor beradi, unga maxsus risolalar bagʻishlaydi. Xususan, u mantiqiy usullar, taʼriflash, hukm, xulosa chiqarish, isbotlash masalalarini oʻrganishga katta hissa qoʻshdi, mantiq fanini Forobiydan soʻng bilishning toʻgʻri metodi sifatida rivojlantirdi. Mantiqdan tashqari barcha qolgan ilmlarni ibn Sino tabiat va ijtimoiy hodisalar haqidagi ilmlar sifatida oʻzining “Aqsom ul-ulum ul-aqliya” (“Aqliy bilimlar tasnifi”) asarida alohida-alohida sanab, taʼrif berib oʻtadi. Ibn Sino falsafiy ilmlarni avvalo ikkiga boʻladi: nazariy va amaliy ilmlar.

Nazariy ilmlar haqiqatni bilishga, amaliy ilmlar yaxshi ishlarni bajarishga qaratilgan. Falsafaning nazariy qismi uchga boʻlinadi: 1) quyi darajadagi ilm, yaʼni tabiatshunoslik; 2) oʻrta darajadagi ilm – matematika; 3) oliy darajadagi ilm – metafizika. Falsafaning amaliy qismi ham uchga boʻlinadi: a) shaxs haqidagi ilm; b) insonning oʻzaro munosabatlari haqidagi ilm; v) davlatni, mamlakatni boshqarish haqidagi ilm. Nazariy-falsafiy ilmlarga kiruvchi har uch turdagi ilmlar asosiy va yordamchi boʻlaklarga ajraladi; tabiatshunoslik ilmlari astrologiya, meditsina, alkimyo kabi yetti xil tarmoqni oʻz ichiga oladi. Matematika esa arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa nomi bilan 4 tarmoqqa boʻlinadi.

Ibn Sino oʻz dunyoqarashida panteistik prinsipga asoslanadi: Tangri va borlik bir-biriga zid, bir-birini inkor etuvchi narsalar emas, aksincha, ular bir butun hodsa mavjudotni tashkil etadi. Abadiylik Tangriga xos. Tangri va tabiat maʼlum pogʻonalar yordamida bogʻlanadi. Uzun va yaxlit zanjirning bir tomonida yaratuvchi Tangri – zaruriy vujud, ikkinchi chekkasida tabiat yotadi.

Ibn Sino haqiqiy axloqiy fazilatlar va ideal jamoaga shu mavjud dunyoda erishuv mumkin, jamiyatda insonlar oʻzaro yordam asosida yashashlari kerak deb taʼkidlaydi. Jamiyat kishilarning oʻzaro kelishuvi asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi lozimligini taʼkidlaydi. Jamiyat aʼzolarining hammasi bu qonunga itoat etishlari, qonunni buzish va adolatsizlik jazolanishi, basharti podshoning oʻzi adolatsizlikka yoʻl qoʻysa, xalqning unga qarshi qoʻzgʻoloni toʻgʻri va jamiyat tomonidan qoʻllab-quvvatlanmogʻi lozim.

Ibn Sino oʻzining koʻp tarmoqli mahsuldor ijodi, boymerosi bilan jahon madaniyati taraqqiyotida katta rol oʻynadi. Oʻz ijodi, ilmiy faoliyatida ibn Sino Markaziy Osiyo, Yaqin va Oʻrta Sharq mamlakatlaridagi yuqori madaniy koʻtarinkilik, madaniy “uygonish”ning maʼnaviy yutuqlarini mujassamlashtira oldi, bu bilan butun Sharq va Yevropadagi maʼrifat, madaniyat taraqqiyotiga katta taʼsir koʻrsatadi. U oʻz davrida Sharq va Yevropada “Shayx ur-raisi”, “Olimlar boshligʻi”, “Tabiblar podshohi” kabi eng buyuk nomlarga sazovor boʻldi. Ibn Sino mashhur murabbiy sifatida Abu Ubayd Jurjoniy, Umar Isfahoniy, Muhammad Sheroziy, Ahmad Maʼsuriy, mashhur ozarbayjon mutafakkiri Baxmanyor ibn Marzbon, Yusuf Iyloqiy, ajoyib olim va shoir Umar Hayyom kabi shogirdlarini tarbiyaladi. Uygʻonish davri miniatyura va suratlarida ibn Sino mashhur qadimgi yunon olimlari Aristotel, Galen, Gippokrat, Ptolemey, Evklid bilan bir qatorda tasvirlangan. Oʻsimliklarning birinchi ilmiy

tasnifini yaratgan tabiatshunos Karl Linney doimo yashil bo'lib turuvchi bir o'simlikni ibn Sino sharafiga "Avitseniya" deb atadi.

Ibn Sino asarlari Yevropada XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilina boshladi. "Tib qonunlari" asarining o'zi lotinchada 30 martadan ortiq nashr qilindi. "Kitob ush-shifo"ning ko'p bo'limlari, mantiq, musiqa, yerning tuzilishi, geologik jarayonlar, metafizikaga oid qismlari ham lotinchada nashr etildi. So'nggi ilmiy tadqiqotlar ibn Sinoning Sharq adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatganligini, chuqur falsafiy mazmuni ifodalovchi ruboiy va falsafiy qissalar janrining taraqqiyotiga turtki berganligini ko'rsatadi. Ibn Sino xalq orasida shu darajada hurmatga sazovor bo'ldiki, u folklor kahramoniga aylanib ketdi. Sharq xalqlarida uning to'g'risida turli hikoya, rivoyat, afsonalar vujudga keldi. Jahon olimlari ibn Sino asarlari, uning faoliyati to'g'risida ko'pdan beri ilmiy tadqiqot ishlarini olib boradilar. Hozirda jahonning deyarli barcha yirik tillarida Ibn Sino haqida asarlar yaratilgandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Irisov A. "Abu Ali Ibn Sino. Hayoti va ijodiy merosi". T. "Fan".1980y.
2. Абу Али Ибн Сина. К 1000-летию со дня рождения. "Фан", Ташкент, 1980. – С.89.
3. A.J.Arberry, "Avicennaon Theology", London, 1951 – P.67-68.
4. Dictionary of the Middle Ages, Vol. 2, Collier Macmillan Canada Press, New York, 1988
5. Шарипов А.Д. "Философская переписка Бируни и Ибн Сины". Вопросы философии - М.: 1978. – С.10.
6. Fakhry Majid. "A history of Islamic philosophy". Columbia University Press, 1970. – P.236.
7. H.Corbin. "Avicenna and Visionary Recital". NewYork, 1960. – P.56.
8. Korbin, Genri (2016 yil 19-aprel). "Avitsenna va Visionary Recital". Princeton universiteti matbuoti .12 avgust 2018 yil . Ushbu asarda taniqli islom dinining bilimdoni XI asrning buyuk fors faylasufi va shifokori Avitsenna (Ibn Sino), ilohiyot, mantiq, tibbiyot va matematikaga oid yuzdan ortiq asarlarning muallifi tasavvufi va psixologik fikrlarini o'rganib chiqadi.– B.25.
9. Seyyed Hossein Nasr. "The islamic intellectual tradition in Persia". Gurson Press, 1996. – P.76-78.
10. Smith M. Studies in Early mysticism in the Near and Middle East, London, 1931. – P.68-69.